

М. О. Тарасенко

ДО ДАТУВАННЯ САРКОФАГА № 52611 ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ¹

Колекція давньоєгипетських пам'яток Одеського археологічного музею НАН України (далі – ОАМ) – найбільша в сучасній Україні. І кількістю експонатів, і їхнім розмаїттям вона значно перевищує всі інші українські зібрання. На сьогодні це понад 800 єгипетських артефактів (саркофаги, мумії, стели, *ушебті*, мала пластика, канопи, скарабеї, амулети, фрагменти папірусів тощо). Окрім цього, поважним є й сам вік зібрання, оскільки Одеський міський (згодом – археологічний) музей було відкрито ще в 1825 році².

У центрі нашого наукового інтересу вже певний час є колекція давньоєгипетських саркофагів у зібранні ОАМ [Тарасенко 2007, 209–212; Tarasenko 2013, 70]. Загалом вона нараховує дев'ятнадцять пам'яток (це як цілі саркофаги та картонажі, так і фрагменти).

Наведемо їхній стислий опис за схемою: 1) інвентарний номер; 2) опис; 3) матеріал; 4) походження; 5) датування; 6) ім'я власника. Список сформований у хронологічному порядку з урахуванням датувань, запропонованих О. Д. Берлевим.

Нове царство (XVIII–XX династії, 1550–1070 рр. до н. е.)

1. ОАМ № 52980-а. Зовнішній саркофаг. Дерево. Фіви. Початок XIX династії. Ім'я власника невідоме (жінка) [Доконт 1965, 209, *рис. 1,4*; Berlev, Hodjash 1998, II (1), *pl. 9 (II, 1)*].

2. ОАМ № 52980-б. Внутрішній саркофаг тієї самої жінки. Дерево [Доконт 1965, 209; Berlev, Hodjash 1998, 5 (2), *pl. 9 (II, 1)*].

3. ОАМ № 52981-а. Зовнішній саркофаг. Дерево. Фіви. XIX династія. Ім'я власника невідоме (жінка) [Доконт 1965, 209; Berlev, Hodjash 1998, 5 (3), *pl. 9 (II, 3)*].

4. ОАМ № 52981-б. Внутрішній саркофаг тієї самої жінки. Дерево [Доконт 1965, 209; Berlev, Hodjash 1998, 5 (II, 4), *pl. 9 (II, 4)*].

Третій перехідний період (XXI–XXII династія, 1070–715 рр. до н. е.)

5. ОАМ № 52611. Фрагмент внутрішнього саркофага. Дерево. Фіви (?). Рання XXI династія (?). Ім'я власника – Аменхаїу / *Imn-h^ciw* (чоловік) [Berlev, Hodjash 1998, 5 (II, 5), *pl. 9 (II, 5)*].

6. ОАМ № 52976. Зовнішній саркофаг. Дерево. Фіви. XXI династія (Псусеннес I / Менхеперуре). Ім'я власника – Несітауджатахет / *Nsj-t3-wd3.t-3h.t* (жінка) [Доконт 1965, 206–207, 209, *рис. 1,2–3*; Одесский... 1970, 62; Одесский... 1975, 22; Одесский... 1983, 96–97 (193), 98–99 (196–197); Niwiński 1988, 161–162 (317); *pl. XVII, A*; Berlev, Hodjash 1998, 10–12 (8), *pl. 26–27 (II, 8)*].

7. ОАМ № 71695. Внутрішній саркофаг. Дерево. Фіви. Пізня XXI династія (Псусеннес I / Сіамун). Ім'я власника – Несмут / *Nsj-Mw.t* (жінка) [Тураев 1899, 198–207, *табл. VIII*; Одесский... 1975, 98 (195); Одесский... 1983, 182 (196); Niwiński 1988, 162 (318)³; Berlev, Hodjash 1998, 14–16 (10), *pl. 28–29 (II, 10)*].

8. ОАМ № 52979. Внутрішній саркофаг. Дерево. Фіви (?). XXI династія. Ім'я власника – Несіхонсу / *Nsj-Hnšw* (жінка) [Berlev, Hodjash 1998, 16–17 (II), *pl. 29*].

9. ОАМ № 85657. Картонаж (бинти, гіпс). Фіви (?). XXII династія. Ім'я власника – Тамітет / *T3-mit.t* (жінка) [Тураєв 1912, 75–76 (88); Berlev, Hodjash 1998, 24 (26), pl. 53–54 (II, 26)].

Пізній період (XXVI–XXX династії, 664–332 рр. до н. е.)

10. ОАМ № 71700. Саркофаг. Дерево. Походження невідоме. XXV–XXVI династії. Ім'я власника – Хонсуїрдіс / *Hnsw-ir-di=s* (жінка) [Тураєв 1899, 205–206; Berlev, Hodjash 1998, 25–30 (35), pl. 54 (II, 35)].

11. ОАМ № 52637. Фрагмент саркофага. Дерево. Походження невідоме. XXVI династія. Ім'я власника невідоме [Berlev, Hodjash 1998, 32 (39), pl. 64 (II, 39)].

12. ОАМ. № 71701. Саркофаг. Дерево. Ахмім (?). XXVI династія. Ім'я власника – Нісупанечер / *Ni-sw-p3-ntr* (чоловік) [Berlev, Hodjash 1998, 32 (41)].

13. ОАМ № 52975. Саркофаг. Вапняк. Фіви. XXX династія – ранній Птолемеївський період. Ім'я власника: Петосіріс / *Pt-Wsir* (чоловік) [Тураєв 1912, 74 (85); Berlev, Hodjash 1998, 33 (43), pl. 59 (II, 43)].

14. ОАМ № 52977. Саркофаг. Дерево. XXX династія – ранній Птолемеївський період. Фіви. Ім'я власника – Теруптах / *Trw-Pth* (чоловік) [Тураєв 1912, 74 (86); Donič 1929, 149–151; Berlev, Hodjash 1998, 33 (44), pl. 59–61 (II, 44)].

Птолемеївський період (332–30 рр. до н. е.)

15. ОАМ № 52978. Саркофаг. Дерево. Фіви. Птолемеївський період. Ім'я власника – Таану(т)хатамон / *T3-ḥnw(t)-ḥt-Imnw* (чоловік) [Тураєв 1912, 75 (88); Berlev, Hodjash 1998, 35 (48), pl. 66 (II, 48)].

16. ОАМ № 52984. Фрагмент саркофага. Дерево. Фіви. Птолемеївський період. Ім'я власника невідоме [Berlev, Hodjash 1998, 35 (49), pl. 66 (II, 49)].

17. ОАМ № 52664. Фрагмент кришки саркофага. Дерево. Фіви. Птолемеївський період. Ім'я власника невідоме (чоловік) [Berlev, Hodjash 1998, 35 (50)].

18. ОАМ № 52983. Фрагмент картонажу. Бинти, гіпс. Походження невідоме. Птолемеївський період. Ім'я власника невідоме (жінка) [Berlev, Hodjash 1998, 35 (51), pl. 66 (II, 51)].

19. ОАМ № 52670. Фрагмент саркофага (12 см). Дерево. Походження невідоме. Пізній Птолемеївський період (?). Ім'я власника невідоме [Berlev, Hodjash 1998, 35 (52)].

Відповідно, Новим царством датується *чотири* саркофаги; Третім перехідним періодом – *п'ять*; Пізнім періодом – *п'ять*; Птолемеївським періодом – *п'ять*. Особливий інтерес для вивчення викликають пам'ятки Третього перехідного періоду. Це чотири саркофаги XXI династії й один картонаж XXII династії. Два з них походять із т. зв. жрецького тайника в Баб ель-Газус.

Зі старожитностями з тайника в Баб ель-Газус, відкритого в 1891 р., пов'язана особлива сторінка історії формування єгипетської колекції ОАМ. Як відомо, частину знайдених у цьому тайнику артефактів за рішенням хедива Аббаса II Хельмі в 1893 році було подаровано сімнадцятьом європейським державам. Відібрані артефакти розділено на лоти, яким дали відповідні номери. У результаті лотереї Росії дісталися речі під лотом № 6 [Daressy 1907, 19].

У 1894 році в Одесу були доставлені шість ящиків з єгипетськими старожитностями, в яких містилося п'ять саркофагів і сорок дев'ять “дрібних речей”. Дарунок хедива супроводжував складений єгипетською Службою старожитностей французькою мовою опис речей лота № 6, який був переданий попечителю Одеського навчального округу Х. П. Сольському. У Державному архіві Одеської області (ДАОО) зберігається копія цього документа⁴, яка у 1980-х роках була перекладена, прокоментована та підготована до друку О. Д. Берлевим, втім так і не була ним опублікована⁵.

Загальний же список артефактів зі жрецької схованки в Баб ель-Газус, із вказівкою того, якій країні й у який конкретний музей вони були відправлені, був виданий Ж. Дарессі в “Аналах Єгипетської служби старожитностей” [Daressy 1907, 3–38]. На сьогодні ці дані потребують значного корегування⁶, що, зокрема, стосується й долі речей з лота № 6.

Зрештою, відповідною комісією при Одеському навчальному окрузі було ухвалено рішення про розподіл отриманих з Єгипту старожитностей серед низки університетських музеїв Російської імперії. У результаті в Одесі залишився лише зовнішній саркофаг Несітауджатахет і близько десяти *ушебті*⁷. Передані вони були до Музею Новоросійського університету і потрапили в колекцію ОАМ лише в 1923 році. Зрештою, станом на сьогодні з п’яти доставлених в Одесу саркофагів у колекції ОАМ зберігаються два:

1) зовнішній саркофаг Несітауджатахет ОАМ № 52976 (№ 1 за описом; колишній номер Cairo J.E. 29712);

2) внутрішній саркофаг Несмут ОАМ № 71695 (№ 4 за описом; колишній номер Cairo J.E. 29634). Ця пам’ятка спочатку потрапила до Археологічного музею Київського університету Св. Володимира, а надалі – в Київський державний історичний музей. У 1959 році саркофаг був переданий до фондів ОАМ.

До останнього часу невідомою вважалася доля двох саркофагів із лота № 6 – Іуефанха, сина Шедсухора (№ 5 за описом) та Іуесанх (№ 3 за описом). Згідно з даними Ж. Дарессі, один із цих саркофагів потрапив до Іркутського музею старожитностей при університеті [Daressy 1907, 19]. Проте жодних свідочств щодо існування єгипетських саркофагів у сибірських музеях ми не маємо. Натомість імовірнішою нам видається фонетична плутанина Ж. Дарессі між Іркутськом і Юр’євим (Музей Юр’євського імп. університету, тобто сучасного Тартуського університету в Естонії), куди насправді було відправлено частину артефактів з лота № 6 [Тураев 1899, 154–164]⁸. У 1916 році, під час Першої світової війни, музейне зібрання Юр’євського університету було евакуйоване до Воронежа, де ця єгипетська колекція й досі зберігається в Музеї образотворчих мистецтв ім. І. Крамського [Dorpat... 2006, 28–80]. Втім, із числа значних артефактів з лота № 6 тут є лише анонімна жіноча мумійна кришка (*mummy-cover*) [Dorpat... 2006, 32 (№ 2)]. Отже, доля саркофага Іуефанха, сина Шедсухора з дару хедива поки що залишається нез’ясованою.

Що ж до другої “зниклої” пам’ятки, то існує дуже висока ймовірність, що саркофаг Іуесанх із дару хедива – це саркофаг московського Державного музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна I, 1a.6800 [Путь к бессмертию 2002, 41 (42)]. До 1932 року цей саркофаг перебував у колекції Антропологічного музею при Московському університеті. Моїй колезі Н. В. Лаврентьєвій (Москва) поки що не вдалося знайти які-небудь відомості щодо походження цього саркофага в архіві музею. Однак д-р А. Дотан (*A. Dautant*) (Бордо) повідомив мені, що у французькому періодичному виданні “*Journal des débats politiques et littéraires*” від 26 травня 1895 року є коротке повідомлення з посиланням на “Російську газету” про те, що Антропологічний музей у Москві одержав у свою експозицію саркофаг з дару хедива. Нещодавно ми знайшли підтвердження цьому факту і в документах, які зберігаються в ДАОО, що буде викладено в окремій публікації. Причина ж того, чому так довго походження цього саркофага залишалось нез’ясованим, на нашу думку, полягає в некоректному датуванні цієї пам’ятки ХІХ династією, що було відтворене в її першій публікації [Путь к бессмертию... 2002, 41 (42)]. Отже, проблема датування вказаної групи артефактів не вичерпана та потребує подальшого дослідження, що вкрай необхідно для уточнення походження артефактів.

Поміж інших саркофагів в колекції ОАМ, які датуються Третім перехідним періодом, нашу увагу привернув фрагмент кришки внутрішнього саркофага Аменхаїу ОАМ № 52611⁹ (мал. 1) [Berlev, Hodjash 1998, pl. 9 (II, 5)]. О. Д. Берлев датував цю

до XXV династії) [Богословский 1979, 18 (27)], другий – у Мемфісі [Богословский 1979, 19 (33)]. На фіванських пам'ятниках XXI династії титули зазначеної форми нам поки що не зустрічалися.

З другого боку, ім'я Аменхаїу відоме за двома фіванськими гробницями XX династії. Перший Аменхаїу був власником гробниці ТТ 372 в Ель-Хоці (час царювання Рамсеса III) [РМ, ²I.1, 432], але за титулатурою¹⁴ він не може бути зіставлений з одеським тезкою. Інший Аменхаїу згадується в недобудованій гробниці XX династії Бакенамона (*B^ck-n-Imn*) ТТ 408 в Асасіфі [РМ, ²I.1, 446; Abdul-Qader Muhammed 1966, 181–184, pl. XCIII–CV] як один із чотирьох його синів¹⁵.

Бакенамон мав титул *hri sdm šw n pr Imn* – “начальник слуг Дому Амона”¹⁶ (напис над перемичкою стіни ‘А’ камери 1) [Abdul-Qader Muhammed 1966, pl. XCIV] або, в інших випадках, *sdm šw n pr Imn* – “слуга Дому Амона”¹⁷ (напис на одвірках, стіні ‘В’ камери 2 та на зруйнованій статуї) [Abdul-Qader Muhammed 1966, pl. XCV, XCVII, XCIX; Богословский 1979, 127, 134]. Цей же титул успадкували і його діти, зокрема Аменхаїу [Abdul-Qader Muhammed 1966, pl. XCIV, XCVII]. При цьому батьківським титулом “начальника слуг Дому Амона”, схоже, був наділений лише старший син, Аменемхем [Abdul-Qader Muhammed 1966, pl. XCVII].

Таким чином, титули Аменхаїу на одеському саркофазі та у гробниці ТТ 408 збігаються. З цього можна зробити висновок, що в разі цілком імовірної тотожності цих осіб одеський саркофаг ОАМ № 52611 може бути датований кінцем XX династії й походити з однієї із шахт гробниці ТТ 408, де були поховані сам Аменхаїу, його батько Бакенамон і його брати. Відзначимо, що в гробниці ТТ 408 до імен його синів додане *m³c-hrw* – “правогласний”, що можна вважати маркером (хоча й не обов'язковим) того, що вони на момент будівництва гробниці вже померли. Це дає додаткові підстави для датування одеського саркофага в межах XX династії. У перемичці над дверним отвором камери 1 у сцені поклоніння Осірісу показані тільки три сини (з Аменхаїу включно) [Abdul-Qader Muhammed 1966, pl. XCVI, XCVII], що побічно може вказувати на те, що четвертий син, Хапі, на той момент був ще живий і мав керувати завершенням будівництва гробниці. Гробниця ТТ 408 була розграбована ще в XIX столітті, і цілком імовірно, що частина одного із саркофагів із цієї усипальниці зрештою потрапила до Одеси.

¹ Стаття підготована за матеріалами доповіді, виголошеної на конференції “Україна – Єгипет: проблеми вивчення мови, історії, культури та економіки” (5 березня 2014 р., Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”, м. Київ).

² Щодо історії формування цієї колекції див.: [Латышева 1963, 123–129; Доконт 1965, 208–212; Тарасенко 2007, 207–218; 2010, 141–154; Романова 2008, 40–46; Romanova 2008, 327–338].

³ Помилково наведено інв. номер як 71700.

⁴ ДАОО, ф. 2, оп. 1, д. 2022.

⁵ Машинописний текст цієї праці зберігається в рукописному архіві Наукового фонду ОАМ (далі – РА НФ ОАМ).

⁶ Див., напр.: [Küffer, Siegmann 2007, 44ff; Greco 2013, 34; Küffer 2013, 44; Dautant 2014, 149–166; Bettum 2014, 167–186].

⁷ Простежування долі та сучасного місцезнаходження *ушебті* з лота № 6 має бути темою окремого дослідження.

⁸ Як належні до дару хедива Б. О. Тураєв виділяє одну кришку саркофага та сім *ушебті*.

⁹ На жаль, відомості щодо історії походження цієї пам'ятки не збереглися.

¹⁰ В О. Д. Берлева посилання подано некоректно: “PN, I, 30, nos. 19–20” [Berlev, Hodge 1998, 5 (II, 5), fn. ‘a’].

¹¹ Наразі ми не можемо перевірити це припущення. Ця пам'ятка не експонується, і поки що ми не мали можливості оглянути її у фондосховищі музею.

¹² Totenbuchprojekt Bonn, TM 134528, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134528>.

¹³ N = бог, цар або певний заклад. А. Р. Аль-Айєді нараховує дев'ятнадцять титулів, що починаються зі словосполучення *sdm* 𓂏𓏏 [Al-Ayedi 2006, 583–590].

¹⁴ Згідно з РМ: “Overseer of carpenters of the Temple of Medīnet Habu” [РМ, 2I.1, 432].

¹⁵ У РМ помилково вказано на існування в Бакенамона лише трьох синів, ім'я четвертого сина, Хапі, не згадується [РМ, 2I.1, 446].

¹⁶ Зазначимо, що такий титул в індексі А. Р. Аль-Айєді відсутній [Al-Ayedi 2006, 416].

¹⁷ А. Р. Аль-Айєді фіксує такий титул лише в Імісеба (ТТ 65, XX дин., Шейх абд-Ель-Курна) [Al-Ayedi 2006, 587].

СКОРОЧЕННЯ

ВДИ – Вестник древней истории. Москва.

ЗВОРАО – Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Санкт-Петербург.

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.

ASAÉ – Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. Le Caire.

ВМОР – British Museum Occasional Paper. London.

ОВО – Orbis Biblicus et Orientales. Freiburg – Göttingen.

SAK – Studien zur altgyptischen Kultur. Hamburg.

PN – *Ranke H. Die ägyptischen Personennamen*. Bd. I. Glückstadt, 1935.

PM – **Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings**. 2nd Edition / Ed. by B. Porter and R. L. B. Moss. Vol. I: The Theban Necropolis. Oxford, 1970.

ЛІТЕРАТУРА

Богословский Е. С. “Слуги” фараонов, богов и частных лиц. (К социальной истории Египта XVI–XIV вв. до н. э. Москва, 1979.

Доконт Н. Г. Древнеегипетские памятники в Одесском государственном археологическом музее // ВДИ, 1965, № 2.

Латышева Л. П. К истории египетской коллекции Одесского археологического музея // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея 1961 года. Одесса, 1963.

Одесский археологический музей АН УССР. Альбом. Киев, 1983.

Одесский археологический музей. Путеводитель. Одесса, 1970.

Одесский археологический музей. Путеводитель. Одесса, 1975.

Путь к бессмертию: Памятники древнеегипетского искусства в собрании ГМИИ им. А. С. Пушкина. Москва, 2002.

Романова О. А. Стелы та інші пам'ятники Давнього Єгипту, що зберігаються в Одеському археологічному музеї // Східний світ, 2008, № 2.

Тарасенко Н. А. Египетские папирусы Одесского археологического музея НАН Украины: история, исследование и перспективы реконструкции // 1-я Международная научно-практическая конференция “Исследование, консервация и реставрация рукописных и печатных памятников Востока”, 17–19 апреля 2007 г. Материалы. Москва, 2007.

Тарасенко М. О. Давньоєгипетські папіруси в зібранні Одеського археологічного музею // Пам'ятки східного походження в архівах та музейних зібраннях України. Київ, 2010.

Тураев Б. А. Описание египетских памятников в Русских музеях и собраниях. I–IV // ЗВОРАО, 1899, т. XI.

Тураев Б. А. Описание Египетского отдела музея Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД, 1912, т. 30.

Abdul-Qader Muhammed A. Two Theban Tombs. Kyky and Bak-en-Amun // ASAÉ, 1966, т. 59.

Al-Ayedi A. R. Index of Egyptian Administrative, Religious and Military Titles of the New Kingdom. Ismailia, 2006.

Berlev O., Hodjash Sv. Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Belorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States / ОВО. Vol. 17. Freiburg – Göttingen, 1998.

Bettum A. Lot 14 from Bab el-Gasus (Sweden and Norway): the modern history of the collection and reconstruction of the ensembles // **Body, Cosmos and Eternity. New research trends in the Iconography and Symbolism of Ancient Egyptian Coffins** / Ed. by R. Sousa. Oxford, 2014.

Daressy G. Les cercueils des prêtres d'Ammon (deuxième trouvaille de Deir el-Bahari) // **ASAÉ**, 1907, т. 8.

Dautant A. Cercueils jaunes des XXIe et XXIIe Dynasties dans les collections Françaises // **Body, Cosmos and Eternity. New research trends in the Iconography and Symbolism of Ancient Egyptian Coffins** / Ed. by R. Sousa. Oxford, 2014.

Donič S. V. The Sarcophagus of Ptahthru № 3 of the History and Archaeology Museum of Odessa // **Доклады Академии наук СССР. Сер. 'Б'**, 1929, № 8.

Dorpat – Yuryev – Tartu, and Voronezh: the Fate of the University Collection I / Ed. by K. Kalling, I. Kukk, E. Pshenitsyna, A. Vilkov, V. Ustinov. Tartu, 2006.

Greco Chr. The Daressy's A list and the Leiden *corpus*: an attempt to reconstruct the original sets // **First Vatican Coffin conference, 19–22 June, 2013. Abstracts**. Vatican, 2013.

Küffer A. The coffins from the cache-tomb of Bab el-Gasus in Switzerland // **First Vatican Coffin conference, 19–22 June, 2013. Abstracts**. Vatican, 2013.

Küffer A., Siegmann R. **Unter dem Schutz der Himmelsgöttin. Ägyptische Särge, Mummen und Masken in der Schweiz**. Zürich, 2007.

Niwiński A. 21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies / **Theben**. Bd. 5. Mainz, 1988.

Niwiński A. Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B. C. / **OBO**. Bd. 86. Freiburg – Göttingen, 1989.

Quirke St. Owners of Funerary Papyri in the British Museum / **BMOP**. Vol. 92. London, 1993.

Romanova O. History of the Egyptian collection of the Odessa Museum of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine // **SAK**, 2008, bd. 37.

Tarasenko M. The Third Intermediate Period coffins in the museums of Ukraine // **First Vatican Coffin conference, 19–22 June, 2013. Abstracts**. Vatican, 2013.